

Biblioteka
NASLIJEĐE

TIM *press*

Biblioteka
NASLIJEĐE

Zygmunt Bauman
Leonidas Donskis

TEKUĆE ZLO
Život u svijetu bez alternative

Naslov izvornika
Zygmunt Bauman
Leonidas Donskis

LIQUID EVIL
Living with TINA

Copyright © ZYGMUNT BAUMAN & LEONIDAS DONSKIS 2016
Hrvatsko izdanje objavljeno je u dogovoru s Polity Press Ltd., Cambridge

© za hrvatsko izdanje
TIM press d.o.o., Zagreb
Tel.: 01 611 97 13; Faks: 01 611 97 14
E-mail: tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana
ISBN 978-953-8075-37-7

Zygmunt Bauman

Leonidas Donskis

Tekuće zlo

Život u svijetu bez alternative

S engleskoga prevela

Tijana Trako Poljak

Zagreb, 2017.

SADRŽAJ

O knjizi	7
UVOD: O TEKUĆEM ZLU I SVIJETU BEZ ALTERNATIVE	11
1. OD OSOBE DO NE-OSOBE? Mapiranje krivnje, adiafore, neizvjesnosti i politike štednje	33
2. OD KAFKIJANSTVA DO ORVELIJANSTVA? Rat je mir, a mir je rat	85
3. GDJE SU NESTALA VELIKA OBEĆANJA MODERNOSTI? Strah i prijezir u <i>vrlo</i> novom svijetu	117
4. SJENE ZABORAVLJENIH PREDAKA? Promišljanja o manihejstvu	163
Bilješke	199

O KNJIZI

Samo nekoliko dana nakon što smo dovršili prijepis našeg razgovora (koji je prije dvije godine objavila izdavačka kuća Polity pod naslovom *Moralno sljepilo* [*Moral Blindness*]), shvatili smo da se razgovor mora nastaviti. Previše je pitanja ostalo otvoreno i previše novih, isprva neprimjetnih a potom sve razvidnijih, trebalo je zabilježiti i na njih pokušati odgovoriti. Krivnju za to ne snose autori i možda njihov preuranjen prekid analitičkih napora dok zadaća još nije dovršena, već je to posljedica same prirode ovakvog pothvata.

Dok je zlo – predmet naše analize – stalan i neizbježan suputnik ljudskog stanja, njegovi oblici i načini djelovanja, posebice u svom suvremenom tekućem utjelovljenju, predstavljaju nove fenomene, pri čemu zavrjeđuju zasebno izučavanje koje će se usredotočiti upravo na tu njihovu novinu. Svaka tekućina, po svojoj prirodi, brzo mijenja svoj oblik i formu s obzirom na kalup u koji se ulijeva. Tekućine se nalaze u trajnom *in statu nascendi* – vječno „nastaju“, no nikada ne postižu trajan oblik; obilježje je to koje je još prije dva tisućljeća zamijetio Heraklit, ustvrdivši da ne možemo dvaput ući u jednu te istu rijeku, što je u svom dijalogu *Kratil* zapisao Platon. Ono što možemo – i trebamo – učiniti, želimo li tu rijeku što vjernije prikazati, jest pronaći njen izvor i najveće pritoke, pratiti njezinu putanju (ili, ako je potrebno, više – postojećih ili alternativnih – putanja) i sve to mapirati (čak i ako smo svjesni da je najviše što u konačnici možemo ponuditi samo presjek postojećeg stanja, a ne nekakav konačan i trajan prikaz fenomena kojim se bavimo).

Upravo to pokušavamo učiniti u ovoj knjizi: što je vjernije moguće prikazati najbogatije izvore zla današnjice te pratiti što veći broj njegovih postojećih putanja u ovom našem dereguliranom i neorganiziranom, usitnjenom i individualiziranom, rascjepkanom, nepovezanom i privatiziranom potrošačkom društvu tekuće modernosti. Bilo kako bilo, s obzirom na prirodu predmeta kojim se bavimo, zaključke do kojih dođemo treba shvatiti kao izvještaj s istraživačkog putovanja koje još uvijek traje.

Ukratko, u našem smo se razgovoru najviše usredotočili na zlo u tekućoj modernosti, za koje tvrdimo da je opasnije i podmuklije od svih svojih ranijih manifestacija jer je rascjepkano, usitnjeno, nepovezano i raspršeno; u oštroj suprotnosti sa svojim neposrednim ranijim koncentriranim i kondenziranim oblikom kojim se upravljalo iz središnjice. Zbog toga je suvremeno tekuće zlo skriveno od pogleda, teško ga je uočiti te razumjeti što doista predstavlja i nagoviješta. Tekuće zlo posjeduje iznimnu sposobnost uspješnog kamufliranja kao i novačenja ljudi u svoju službu, lažno se – a tu je laž iznimno teško osporiti i razotkriti – predstavljajući i iskorištavajući njihove ljudske – u punom značenju te riječi – probleme i želje. Da stvar bude još gora, nemali broj unovačenih zaveden je do te mjere da u svemu tome dobrovoljno sudjeluje.

Nebrojeno je primjera da tekuće zlo, umjesto kao neprijatelja, doživljavamo kao prijatelja koji nam je spreman pomoći; riječima Josepha Nyea, govorimo o „mekoj“, a ne „tvrdoj“ moći, jer mu je glavna strategija zavođenje a ne prisila, primjer čega je suvremeni sustav višestrukog nadzora pomoću kojeg je izgrađena baza podataka milijunima puta veća od one o kojoj su u vrijeme krute modernosti sve tajne službe zajedno mogle samo sanjati (a i to samo ukoliko su imale iznimno bogatu maštu) – temeljena na podacima koji pristižu 24 sata na dan, 7 dana u tjednu, uz dopuštenje ili bez znanja korisnika mobilnih telefona, kreditnih kartica te pošiljatelja ili primatelja računalnih

poruka. Više nema potrebe za Ministarstvom ljubavi kako bi se ljude prisililo da rat doživljavaju kao mir, a prinudu kao zaštitu i prijateljsku pomoć.

Tekuće zlo, kao i svaka tekućina, posjeduje nevjerovatnu sposobnost zaobilazanja prepreka koje se nađu na njegovu putu. Baš poput tekućine, ono prepreke namače, vlaži, natapa, a nerijetko uzrokuje i njihovu eroziju i rastapanje, pri čemu otopinu koja nastane apsorbira u sebe i na taj se način dodatno osnažuje. Uz to što ga čini teško uhvatljivim, to njegovo obilježje dodatno otežava zadaću uspješnog odupiranja tekućem zlu. Ono je prodrlo u sve pore svakodnevnog života i duboko se ukorijenilo u samoj njegovoj biti, pa čak i kada (ako) bismo ga prepoznali, svi alternativni oblici života i dalje bi nam izgledali nevjerovatnima i nestvarnima – ono je smrtonosni otrov koji se varljivo predstavlja kao spasonosni protuotrov životnim teškoćama.

Pokušat ćemo napraviti (nužno nepotpun, no nadamo se barem preliminaran) inventar ovih i drugih obilježja tekućeg zla, kao i njegovih brojnih manifestacija. Pri tome nam je namjera pripremiti platno, a ne naslikati cijelu sliku. Želimo skicirati obrise ove teme koja vapi za mnogo obuhvatnijim i što hitnijim izučavanjem te ponuditi neke – po našem mišljenju korisne – konceptualne alate.

Z. B. & L. D.

UVOD: O TEKUĆEM ZLU I SVIJETU BEZ ALTERNATIVE

LEONIDAS DONSKIS Živimo u svijetu bez alternative. Svijet je to koji nudi jednu jedinu inačicu stvarnosti, dok luđacima ili, u najboljem slučaju, ekscentricima proziva sve one koji vjeruju da svemu mora postojati alternativa, pa čak i najboljim oblicima vladavine i najsloženijim idejama (a da ne govorimo o poslovnim i inženjerskim pothvatima). Svijet je danas, vjerojatno više nego ikada prije, preplavljen fatalizmom i determinizmom – uz bok ozbiljnim analizama stoje proročanstva i predviđanja nadolazećih kriza, opasnosti, negativnih trendova i kraja svijeta kojih je toliko da se čini kao da izviru iz roga obilja. U tom ozračju straha i fatalizma rađa se uvjerenje da ne postoje alternative suvremenoj političkoj logici, tiraniji ekonomije, stavu prema znanosti i tehnologiji, ili odnosu čovječanstva i prirode. No optimizam ne znači biti budala koja se raduje što živimo baš na ovom mjestu i što nam je toplo, lijepo i ugodno; optimizam je zapravo uvjerenje da je zlo prolazno i da ne može pobijediti humanost (ili da će, ako i uspije, ta pobjeda biti kratkog vijeka). Nadalje, optimizam je vjerovanje da uvijek postoje nada i alternativa. Mišljenje da je pesimist daleko uzvišenije i plemenitije biće od optimista nije isključivo relikv modernog romantičarskog senzibiliteta i pogleda na svijet, nego je i mnogo starije od toga.

Takvo razmišljanje svoje korijene vuče još iz monumentalnog sukoba kršćanstva i manihejstva – nakon Augustina (koji je, usput, svoje unutarnje manihejstvo porazio te postao jedan od crkvenih otaca Katoličke crkve). Kršćani su smatrali

da je zlo stanje zastranjenja ili manjka dobrote te da ga je kao takvo moguće prevladati, dok su manihejci vjerovali da dobro i zlo predstavljaju dvije paralelne i međusobno nepomirljive stvarnosti. Optimizam je prije svega kršćanski izum – temelji se na uvjerenju da dobro može nadvladati zlo i da uvijek postoje neistražene mogućnosti i alternativa. Međutim, mi živimo u doba pesimizma. Dvadeseto stoljeće bilo je izvrstan primjer da je zlo živo i zdravo, čime je ojačan položaj modernih manihejaca. Promatrajući svijet oko sebe, tvrdili su da ga je Bog, za razliku od Sotone, privremeno napustio.

Međutim, postavlja se pitanje: „Ima li manihejstvo smisla u današnje doba?“ Sumnja u to da je Bog svemoćan i da je Bog Ljubav bila je i više nego prihvatljiva u vrijeme mnogobrojnih užasa dvadesetog stoljeća. Književni klasik *Majstor i Margarita* Mihaila Bulgakova – napisan između 1928. i 1941. godine i objavljen, u strogo cenzuriranoj verziji, između 1966. i 1967. godine – prožet je manihejskim duhom: u romanu se nebrojeno puta spominju pojmovi „Svjetlo“ i „Tama“ koje je ustanovio perzijski prorok i arhitekt ovog, po njemu nazvanog, sustava vjerovanja. U tom velikom istočnoeuropskom romanu dvadesetog stoljeća (po meni, Kafkin *Proces* predstavlja veliki srednjoeuropski roman dvadesetog stoljeća) zlo se tumači stavljanjem naglaska na njegovu samodostatnost. Na sličan način kršćanstvo tumači i Ernest Renan u *Životu Isusovu*, studiji koju je Bulgakov dobro poznao.

Čak je i Czesław Miłosz sebe smatrao prikrivenim manihejcem. Nakon što je svjedočio nepojmljivom zlu dvadesetog stoljeća – koje se pojavilo u svijetu ništa manje racionalnom ni humanom od ovoga u kojemu sada živimo, svijetu iz kojeg su proizašle neke od najvećih svjetskih kultura (primjerice, ruska i njemačka) – Miłosz je zlo počeo shvaćati kao samostalnu i samodostatnu stvarnost ili dimenziju na koju ni u kakvom značajnijem smislu nemaju utjecaja ni napredak, ni suvremeni oblici senzibiliteta, ni dubokoumne teorije. Primijetio je i da je

francuska filozofkinja Simone Weil također potajno bila manihejka: izrazu „dođi kraljevstvo Tvoje“ iz Očenaša pridodala je milenarističko značenje. Miłosz je s razlogom podučavao kolegij o manihejstvu, na Sveučilištu Berkeley u Kaliforniji. U uvodu knjige *Miłoszeva abeceda* on nas upoznaje sa zlom dvadesetog stoljeća smještajući ga u okvir priče o bugarskim bogumilima i mučenju katara u Veroni i drugim talijanskim gradovima. Svi veliki istočni Europljani bili su u određenoj mjeri manihejci – od Rusa Bulgakova do Georgea Orwella (koji je sam odabrao biti istočnim Europljaninom).

Danas, pak, živimo u dobu straha, negativnosti i loših vijesti. Nema tržišta za dobre vijesti jer one nikoga ne zanimaju. (Naravno, zabavne i pustolovne priče o kraju svijeta nešto su sasvim drugo.) A upravo to pridonosi sve većem širenju panike i industrije straha – „udarne vijesti“ daju potpuno različite informacije, a komentatori nerijetko proturječe sami sebi. Neki od njih, ipak, povremeno pružaju pronicljive i dobro argumentirane uvide, no većina ih je histerična i defetistički nastrojena.

Što označava pojam tekućeg zla? Kako ga najbolje definirati u današnje doba u kojem mnoge fenomene odlikuju međusobno isključive kvalitete i obilježja? Smatram da se tekuće zlo lažno predstavlja kao dobrota i ljubav – za razliku od onoga što bismo mogli nazvati „krutim zlom“, a čiju je opstojnost u sklopu postojeće društvene i političke stvarnosti bilo lako prepoznati s obzirom na crno-bijelu sliku društva. Uz to, hini da predstavlja nepristrano i objektivno ubrzanje života – međutim, radi se o ubrzanju života i društvenih promjena bez presedana koje uzrokuje gubitak pamćenja i moralnu amneziju; k tome, tekuće zlo krije se i u nepostojanju ili nemogućnosti postojanja alternativa. Građanin postaje pukim potrošačem, a svoj manjak angažmana prikrija pozivajući se na vrijednosnu neutralnost.

Nemoćan i napušten pojedinac i država koja odbacuje i odbija preuzeti odgovornost za obrazovanje i kulturu savršeno odgovaraju idiličnom braku neoliberalizma i državne birokracije, koji su odgovornost prebacili na pojedinca, i to ne samo za vlastiti život i vlastite izbore koje donosi u svijetu lišenom svakog izbora, već i za globalna pitanja. Zygmunte, u *Moralnom sljepilu* (2013.) raspravljali smo o uznemirujućem fenomenu koji bi se mogao opisati kao uspon postakademskog sveučilišta. Nespretna spoj srednjovjekovnih akademskih rituala, specijalizacije, očitog i otvorenog negiranja humanističkih znanosti u suvremenom društvu, menadžerizma i plitkosti stvara plodno tlo za takvo postakademsko sveučilište – teren za igru tehnokratskih sila koje, s jedne strane, vrše iznimno snažan pritisak, a s druge se strane predstavljaju kao zagovornici istinske slobode i demokracije, dok zapravo promiču determinizam i fatalizam s fokusom na tržište, ne ostavljajući nimalo prostora za poimanje alternative, kritičko mišljenje ili vlastito propitivanje.

Čini se da se misija i *raison d'être* postakademskog sveučilišta mogu iščitati iz njegove očite površnosti, fleksibilnosti, podložnosti menadžerskoj eliti, kao i iz prilagodljivosti pozivima i zadacima tržišta i političke elite. Prazne riječi, isprazna retorika i beskrajne strateške igrice tipični su za tiraniju plitkosti kao glavnog obilježja postakademskog sveučilišta. Riječ je o strategiji bez strategije, jer ona postaje samo puka jezična igra. Wittgensteinsku ideju jezičnih igara primijenio je Gianni Vattimo u analizi tehnokracije koja hoda prurušena u demokraciju, odnosno današnje politike bez politike, svedene na puki niz jezičnih igara. Kao što ste Vi, Zygmunte, ustvrdili u *Tekućoj modernosti* (2000.), današnje strategije bez strategija, ili politike bez politike, ekvivalentne su etici bez moralnosti.

„Izvan Crkve nema spasenja“ (*extra ecclesiam nulla salus*) – taj se izraz pripisuje svetom Ciprijanu, kartaškom biskupu iz trećeg stoljeća. I mi imamo svoj suvremeni ekvivalent te

civilizacijske logike, s obzirom na to da živimo u svijetu korporacija i kvazisrednjovjekovlja u kojem pojedinci ne postoje izvan institucija koje ih oblikuju prema svojim kalupima. Akademija je Nova crkva današnjice. Zbog toga su za nju pojave disidentskog sekularnog krivovjerja ili zagovaranja alternative mnogo problematičnije i složenije nego što se na prvi pogled može činiti.

Alternativa nije dopuštena. Kako se utopije privatiziraju, tako je sve raširenije mišljenje da nijedno društvo ne može biti dobro i pravedno; priče o uspjehu postaju isključivo priče o pojedincima. I kao takve one sada postaju naši novi utopijski snovi u svijetu oslobođenom utopija i opterećenom distopizmom. „TINA“, engleska kratica za slogan „nema alternative“: „There is No Alternative“ (izraz koji je prva upotrijebila Margaret Thatcher a koji ste Vi, Zygmunte, redefinirali i reinterpretirali), pruža nam polazišnu točku za analizu tog jedinstvenog novog fenomena bez presedana – radi se o pojedincu koji u potpunosti vjeruje u društveni determinizam i tržišni fatalizam, s time da je najveća razlika između ranijih desetljeća i našeg doba u tome što, dok nas je Sigmund Freud uvjeravao kako je naša sudbina biologija, mi tvrdimo da je naša sudbina ekonomija.

Georgeu Orwellu bilo je jasno da se novi oblici zla običavaju prurušiti u dobrotu i ljubav. Voljet ćeš Velikog Brata. No, dok je čak i kod preteča oceanijske Partije – jakobinaca, boljševika ili nacista – mučeništvo bilo dopušteno, sada više nije. Tvoj će život proći nezamijećeno i nitko neće znati da si ikada postojao. Ili će te potihom i hitro reprogramirati prisilivši te da preuzmeš i prihvatiš rječnik koji si tako dugo strasno i ustrajno odbijao. Političke opresije niskog intenziteta i kršenje ljudskih prava, kao i vojni sukobi niskog intenziteta, zamagljuju i brišu crtu razgraničenja između rata i mira. Rat je mir, a mir je rat. Više nema jasne razlike između dobrih i loših vijesti, sve je obilježeno ambivalentnošću; čak i ako nema rata ili neke druge nesreće, o tome više nije moguće govoriti bez panike koju širi